

SÜREÇ TEOLOJİSİNDE KÖTÜLÜK SORUNU

Ruhattin YAZOĞLU (*)

Özet

Kötülük sorunu, felsefi düşüncede üzerinde en çok konuşulan konulardan birisidir. Kötülük, ateistlerin Tanrı'nın varlığının aleyhine karşı ileri sürdükleri bir argümandır. Teist düşünürler, geliştirdikleri çeşitli argümanlarla ateistlere karşı Tanrı'nın varlığını savunmuşlar ve kurdukları sistemlerde kötülük sorununu yorumlamışlardır. Bu sistemlerden birisi de, süreç felsefesi ve teolojisidir. İşte bu makale, süreç teolojisinin kötülük anlayışını tahlil etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kötülük, Tanrı, süreç, Whitehead, evren

The Problem of Evil in the Process Theology

Abstract

The problem of evil is one of the subjects discussing in the philosophical thought. Evil is the argument suggested by atheists against the existence of God. Theist thinkers have defended the existence of God to atheists with various argument. They have interpreted evil in their systems. The one of this systems is process philosophy and theology. This article aims to analyse understanding of evil in the process theology.

Key Words: Evil, God, process, Whitehead, universe

*) Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
(e-posta: ryazoglu@atauni.edu.tr)

Giriş

Kötülük sorunu, Tanrı'nın varlığına karşı kullanılan en eski ve en iddialı argüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Teizme yöneltilmiş en ciddi itirazların bu sorundan kaynaklandığını görmekteyiz. Kötülük sorunu, teizmin Tanrı anlayışına ve Tanrı'nın varlığı için ileri sürdüğü düzen kanıtına mantıksal açıdan önemli bir tehdit oluşturmaktadır¹. Her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak anlamda iyi olan Tanrı inancına yöneltilmiş ciddi bir itiraz olarak kötülük sorunu, Tanrı kavramının çelişik olduğunu göstermeye çalışan ve düzen kanıtını çürütmeyi amaçlayan bir argümandır. Kötülük sorununun Tanrı'nın varlığına yönelik itirazlarına karşı Tanrı'nın varlığını savunan düşünürler çeşitli argümanlar geliştirmişlerdir. Bunlar, bizim konumuzun dışında olduğu için makalemizde onlara yer vermeyip, süreç teolojisinin kötülük sorunu ile ilgili görüşlerini tahlil edeceğiz.

Süreç Teolojisinde Tanrı-Kötülük İlişkisi

Süreç teolojisinin kaynağını oluşturan Whitehead'a göre, yeni ve daima profan olan Tanrı'nın iyiliği kavramı, Tanrı'nın istenci konusundaki daha eski vurguyla yer değiştirilmektedir. Komünal dinde Tanrı, bireyi korumasından dolayı, O'nun istenci incelenirken; saflaşmış bir dinde ise, Tanrı'ya benzemek için O'nun iyiliği araştırılır. Bu durum sizi taklit eden dostunuzla, gönlünüzü almak isteyen düşmanınız arasındaki ayrıma benzetilmektedir². Örneğin, Taoçu, Tao ile uyum içerisinde yaşamaya; Hindu Vedantist, Brahman ile Atman'ın özdeşliğini fark etmeye; Müslüman, Allah'ın istencine boyun eğmeye; Marksist ise, tarihin diyalektik sürecini uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır. Matta 5:48'deki "Semavî Babanız mükemmel olduğu için siz de mükemmel olmalısınız" şeklindeki ifade, mükemmellikle uyumlu olmak ya da ona katılmak için insanlığın evrensel dinî arzusunun özel bir anlatımı olarak karşımıza çıkmaktadır. İlâhî gerçeklik tanımlamasıyla mükemmellik olur. Sorun, bu mükemmelliğin doğasıyla ilgilidir³.

Burada şunu ifade etmek gerekir ki, Tanrı'nın güç bakımından yetkin ve iyiliği seven bir varlık olarak algılanması, dünyada niçin bu kadar çok kötülük bulunmaktadır ya da gerçekte niçin bir kötülük vardır? şeklindeki soruların ortaya atılmasına neden olmuştur. Felsefî düşüncede bu sorulara yönelik çeşitli cevapların verildiği bilinen bir gerçektir. Örneğin geleneksel teizm, bu soruya sonuç itibarıyla dünyada kötülüğün varlığını inkâr ederek cevap vermektedir. Geleneksel teizme göre görünüşteki tüm kötülük, nihâf bir perspektiften iyi için bir araç olmakta ve bu yüzden de gerçekte kötülük bulunmamaktadır. Geleneksel teizm, Kontrol Edici Güç Olarak Tanrı'nın dünyanın her ayrıntısından ve bu yüzden de tüm görünüşteki kötülükten sorumlu olduğunu kabul etmek zorunda kalmasına rağmen, Tanrı'nın suçlanabilecek bir varlık olmadığını ifade etmektedir. Teistle-

1) Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, Furkan Yayınları, İstanbul, 2001, s.205; Tuncay İmamoğlu, *Bir Tanrı Kanıtlanması Olarak Berkeley İdealizmi*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2004, s.202 vd.

2) Alfred North Whitehead, *Religion in the Making*, The Macmillan Company, New York, 1996, s.41.

3) John B. Cobb, Jr. and David Ray Griffin, *Process Theology*, The Westminster Press, The United States of America, 1976, s.43-44.

re göre, “her şey, iyi için birlikte eylemde bulunmaktadır.” Bu anlayışı, Augustine'den Aquinas'a, Calvin'den Schleiermacher'e kadar tüm geleneksel teistlerde bulmak mümkündür⁴.

Süreç teolojisi de, Tanrı'nın kötülükten sorumlu olduğunu, ancak bundan dolayı suçlanamayacağını belirtmektedir. Fakat geleneksel teizmin aksine süreç teolojisi, gerçek kötülüğün var olduğunu inkâr etmektedir. Bilakis bütün şeyler düşünüldüğünde, çok daha iyi olacak olaylar vardır. Ortaya çıkan bazı olayların yerine, daha sonra başka mümkün olaylar ortaya çıkmış olabilir ve bu da daha iyi olacaktı. Eğer o kabul edilebilir olacaksa, bu, felsefe ya da teolojinin yeterli olması gereken evrensel inançlardan bir tanesidir.

Süreç teolojisi, üç temel fikre dayanan ilâhî sorumluluk ve suçlanma arasında ayırım yapar: İlk fikir olarak o, ikna edici bir Tanrı fikrini gündeme getirmekle bu ayrımı yapmaktadır. Mükemmellik ile ilgili farklı anlayışıyla süreç düşüncesi, ilâhî yaratıcı aktiviteyi dünyaya karşı duyarlılık üzerine temellenmiş olarak görmektedir. Aktüalitenin her anlamının içsel ilişkiselliği içermesinden dolayı, bir aktüalite olarak Tanrı, kesinlikle dünyayla ilişkilidir. Böyle bir aktüalitenin kısmen kendi kendisinin yaratıcısı olmasından dolayı, gelecek olaylar henüz belirlenmiş değildir. Burada Tanrı, zorlayıcı değil, ikna edici bir konumdadır⁵. Dünyadaki yaratıkların yaşamları için iyi ve kötü olanı seçmelerine imkân veren güçleri bulunmaktadır. Tanrı, zorlayıcı değil, ikna edici olduğu için yaratıkları iyiyeye cezpt etmeye, kötülükten uzaklaştırmaya çalışabilir. Ancak, onları iyiyeye seçmeye zorlayamaz⁶. Süreç teolojisine göre sonlu aktüalitelere, kendileri için ilâhî amaçlara uygunluklarını başaramayabilirler. Bu anlamda, Whitehead'ın da ifade ettiği gibi “uygunluk tamamlanmadığı müddetçe, dünyada kötülük vardır.”⁷ Bu sapma, zorunlu olmadığından dolayı dünyada kötülüğün bulunması da zorunlu değildir. Ancak sapma imkânının, zorunlu olması söz konusu olduğundan, dünyada kötülüğün imkânı da zorunlu olmaktadır⁸. Diyebiliriz ki, burada varlıkları uyumluluğa çağırılmaktan Tanrı sorumludur, ancak O, uyumsuzluk ortaya çıktığında suçlanamaz. Çünkü Tanrı, uyum için varlıkları sadece ikna etmeye çalışır. O'nun sorumluluğu bu anlamda vardır. Fakat varlıklar, uyumsuzluğu tercih ettiklerinde kötülük de onların eseri olmaktadır⁹.

Whitehead'ın dünyadaki ilâhî yaratıcılıkla ilgili yeni olan temel düşüncesi, Tanrı'nın “ilksel amacı” ile her dünyevî aktüaliteyi sağladığı fikri etrafında odaklanmıştır. Bu, başlangıçtaki durum tarafından uygun bir şekilde hissedilen, onu açmanın en iyi olasılığını gerçekleştirmede onun somut durumuna verilen bir dürtüdür. Fakat bu ilksel amaç, oto-

4) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.69.

5) Whitehead, *Process and Reality*, Collier Macmillan Publishers, London, 1979, s.342 vd.

6) Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.88.

7) Whitehead, *Religion in the Making*, s.61.

8) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.69.

9) Tuncay İmamoğlu, “Seneca ve Kötülük”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 24, Erzurum 2005, s.86.

matik olarak süjenin kendi amacı olmaz. Aksine bu “sübjektif amaç”, onun kendi kararının bir ürünüdür. Süje, ilksel amacı gerçekleştirmeyi seçebilir; ancak o, diğer gerçek imkânlar arasından onu açmak için onun bağlamına verileni de seçebilir. Başka bir ifadeyle Tanrı her durumu, bu durumun kendi varlığı için en iyi olan imkâna doğru ikna etmeye çalışır; ancak Tanrı, sonlu durumun kendi kendisini gerçekleştirmesini kontrol etmez. Buna göre ilâhî yaratıcı aktivite, riskli bir durum içermektedir. Şurası açık bir gerçektir ki Tanrı, dünya olaylarında tam bir kontrolde olmadığından, gerçek kötülüğün ortaya çıkması Tanrı'nın bütün yaratıklarına yönelik iyiliğiyle çelişmez¹⁰.

Bundan şöyle bir sonuç çıkmaktadır ki, ikna ve kontrolsüzlüğün varlıklarla ilgili ilâhî bir yol olmasından dolayı, bu bizim amaçlarımızı başarmamız gerektiği bir yoldur. Diğerlerine ve olayların yönünü kontrol etme hissine atfedilebilen insanî olaylar cihetindeki trajedinin çoğusu, tanrısallığı paylaşmaktır. Geleneksel teizm Tanrı'nın kesinlikle sevgi olduğunu söylemesine rağmen, ilâhî sevgi ilâhî güce göre ikincil konumdadır. İsa'nın mesajından hayatın ve ölümün ilâhî sevgiye dayanarak ilâhî gücü yeniden tanımlamış olması gereken bir sonuç çıkmasına rağmen, bu yapılmamıştır. Kontrol edici bir etki anlamında güç, tanrısallığın temel tanımı olarak kalır. Buna göre bir dereceye kadar “doğal” bir insanî eğilim olarak şeyleri, olayları ve diğer insanları kontrol, ilâhî olarak anlaşılan bir sığata katılımdan çıkarılan memnuniyet verici ilâve bir anlam kazanmıştır¹¹.

Süreç teolojisinin ilâhî sevgi anlayışını, kendi deneyimimizden elde edebildiğimiz anlayışla uyumlu olduğunu test edebiliriz. Örneğin, başkalarını gerçek anlamıyla sevdiğimizde, onları kontrol etmeye çabalayamamız gerekmez. Bu anlamda mükâfat ve ceza gibi şeylerle, onlara baskı yapmaya çalışmayız. Bunun yerine onları, mükâfatı bulacakları bu imkânları gerçekleştirmeleri konusunda ikna etmeye çalışırız. Bunu kendi kendimize, yeniyi açmaya yardım eden, dışsal olarak çekici imkânlar olan bir çevre sağlayarak yaparız¹².

Tanrı sevgisinin ikna edici olduğu fikri kabul edildiğinde, ikna etkisinin karşılık bulması dışsal olarak mükâfat anlamına gelmektedir. Tanrı sevgisinin ikna ediciliği, çoğu kez başkalarını kontrol etme hissiyle birlikte bulunan önemin dışındaki bir ortamda başlar. Bu değişim, bire bir ilişkiden tutun da, ben-sen ilişkisinden uluslar arası ilişkilere kadar bütün ilişkilerimizde birtakım imalara sahip olmaktadır. Bu, zorlayıcı kontrolün ortadan kalktığı anlamına değil, böyle bir kontrolün son bir başvuru olarak kullanıldığı ve Tanrı'ya benzerlikten çıkan heyecandan ziyade bir pişmanlıkla ilgili olduğu anlamına gelmektedir¹³.

Görülüyor ki burada süreç teolojisi, Tanrı'nın kudretini sınırlandırmaktadır. O, bunu yapmakla Tanrı kavramını kaba güçten ayıkladığına inanmaktadır. Bu teolojiye göre, istediğini asan, istediğini kesen bir despot Tanrı anlayışı kadar teizmin zararına olan baş-

10) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.53.

11) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.53.

12) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.53-54.

13) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.54.

ka bir anlayış olamaz. Ayrıca bu teoloji, sınırlı Tanrı anlayışı ile insanın ahlâkî sorumluluğuna bir dinamizm getirdiğine inanmaktadır. Yine süreç teolojisi, bu sınırı koyanın bizzat Tanrı'nın kendisi olmasından dolayı dinî bakımdan bir endişeye gerek duyulmayacağı kanaatini taşımaktadır. Sınırlamayı koyan Tanrı olduğu için, O aynı zamanda Nihai Sınırlama İlkesi'dir. Onun niçin bu sınırlamayı değil de, şu sınırlamayı empoze ettiği konusunda herhangi bir sebep öne sürülemez. Bu bakımdan Tanrı'nın varlığı, mutlak irrasyonelliktir¹⁴.

Whitehead, Tanrı'nın sınırlanmasını O'nun iyiliği olarak açıklamaktadır. Tanrı, kendi değerinin ahengi ile gerçekliğinin değerini kazanmaktadır. Buna göre Whitehead, Tanrı'nın bütün yönlerde sonsuz olduğu iddiasının doğru olmadığını, çünkü böyle bir durumda Tanrı'nın iyi olduğu kadar kötü de olabileceğini ileri sürmektedir. Yine, Whitehead'a göre bu iyi ile kötünün sınırlanmamış birleşimi, sadece hiçlik anlamına gelebilirdi. Tanrı, karar veren bir şeydir ve bu nedenle sınırlanmıştır. Ancak Tanrı şu anlamda tamdır. O'nun kavrayışı, her bir değer in aktüel halini belirler. Whitehead'a göre böyle bir tamlık, her ayrıntıyı koordine eder ve düzeltir. Böylece değer in tikel şekillerinin karşılıklı ilişkisi konusunda Tanrı'nın bilgisi, kendi ideal dünyasında gerçekleşen şey ile aktüel dünyada gerçekleşen şeyi birbirine karıştırmaz. Tanrı, kendi mahiyeti içinde hayat gerçeğini kaybetmiş olan şeyi cazibesi ile değiştiren ideal bir dosttur. O, kendi yüceliğini her bir yaratığa açan aynadır. Dünya, bizzat kendi içinde Tanrı'nın somutlaşmasıyla yaşar¹⁵.

Dünyada niçin bu kadar çok kaçınılmaz kötülük imkânı vardır? şeklindeki bir soru ortaya atıldığında ise, ikinci fikir olarak süreç teolojisi, kötülükle eşit olan ve bu yüzden de sakınılması gereken önemsizlik ve uyumsuzluk gibi iki deneyim türünün var olduğunu ifade etmektedir. Burada önemsizlik ve uyumsuzluk arasında yapılması gereken bir ayırım bulunmaktadır. Süreç teolojisinde fiziksel ya da zihinsel ıstırap olan uyumsuzluk, ne zaman ortaya çıkarsa çıksın sadece kendi özünde kötü iken¹⁶, önemsizlik, sadece bazı durumlarda kötü olmaktadır. Buna göre süreç teolojisinde önemsiz haz, bir haz olarak gerçekte kendi özünde kötü değildir; onun uyumu, uyumsuz unsurlarına galip geldiği müddetçe özsel olarak iyidir. Ancak o daha önemsiz olur ve bu yüzden de olabildiğinden daha az yoğun olursa ve yine gerçek imkânlar onu açığa çıkarırsa, o zaman kötüdür¹⁷. Buna göre uyumsuzluk mutlak olarak kötü iken, önemsizlik sadece karşılaştırılabilir olarak kötüdür. Öyleyse ahlâkî olmayan kötülüğün iki biçimi, uyumsuzluk ve zorunlu olmayan önemsizliktir.

Diyebiliriz ki kötülüğün bu iki biçimi, gerçek iyi olan hazzın çokluğunu önleyebilen sadece iki özelliktir. Olumlu anlamda ahlâkî olarak iyi bir varlık, sadece özsel olarak iyi

14) Mehmet Aydın, *Âlemden Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s.59-64; Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.88-89.

15) Whitehead, *Dinin Oluşumu*, çev. Mevlüt Albayrak, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.149-151.

16) Whitehead, *Adventures of Ideas*, Toronto, 1967, s.257, 260-263, 266, 282.

17) Whitehead, *Religion in the Making*, s.94-95.

olanı artırmaya çalışandır. Olumsuz anlamda bu, ahlâkî olarak iyi varlığın hem uyumsuzluğu hem de zorunlu olmayan önemsizliği önlemeye çalışacağı anlamına gelir¹⁸.

Bütün bunlarla birlikte kötülük problemiyle ilgili çoğu düşüncelerde ahlâkî olmayan kötülük, fiziksel ya da zihinsel ıstırapla, yani zorunlu olmayan önemsizliğin yok sayılması sonucunda ortaya çıkan uyumsuzlukla özdeşleştirilmektedir. Buna göre tartışma, Tanrı'nın tek ilgisinin sanki bütün uyumsuzluğu en aza indirmek ya da ortadan kaldırmak olduğu şeklinde devam eder. Ancak bunlar ahlâkî mükemmelliğin tek ölçütüyseler, o zaman Tanrı'nın bütünüyle bir dünya yaratmaktan sakınmış olacağı söylenebilir. Süreç düşüncesi bağlamında, bu, Tanrı'nın kaosu artan bir şekilde düzenin karmaşık biçimlerine dönüşmesi için uyarmayacağı anlamına gelmektedir. Şunun öncelikle belirtilmesi gerekir ki boş uzayda bile, bir uyumsuzluğun bulunması mümkündür; ancak bunun, son derece önemsiz olması gerekir. Bu yüzden tek ilgi mümkün olduğunca acıdan sakınmaksa, sonsuza değin devam eden kaos çözümlü olacaktır¹⁹.

Ancak bundan, ahlâkî iyiliğin uğraştığı şey diye söz etmemize rağmen, gerçek anlamda daha iyinin ne olduğunu biliyoruz. Onun, olumsuz olarak tanımlanmasından ziyade olumlu olarak tanımlanması gerektiğini bilmekteyiz. Bu anlamda, ahlâkî olarak hayranlık duyulabilen bir varlığın, değerli bir deneyimi niceliksel ve niteliksel olarak mümkün olan en uç noktaya kadar yükseltebildiği söylenebilir²⁰.

Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuzda, Tanrı'nın seven amacının, yalnızca uyumsuzluktan kaçış olarak düşünülmemesi gerektiğini söylemek mümkündür. Çünkü bir dünya olmaya yönlendirilebildiğinde, sonlu bir alanı kaos içerisinde bırakmış olmak, onu zorunlu olmayan önemsizlik içerisinde kabul etmek olacaktır. Sevenin ya da ahlâkî olmasının için Tanrı'nın amacının, mümkün olduğunca düzensizlikten kaçınarak zorunlu olmayan önemsizliğe galip gelmesi gerekir. Başka bir ifadeyle amaç, deneyimin mükemmelliği içindir. Mükemmellik, bir yaratığın kendi şartları için uygun olan azamî uyumlu bir yoğunluktur. Ne kadar çok çeşitlilik ve yoğunluk olursa, o kadar çok uyumsuzluk imkânı olur. Ancak elde edilecek deneyimin mükemmelliği için bir şans olacaksa, bu gerekli bir risktir²¹. Whitehead'ın ifadesiyle uyumsuz kötülük, "mükemmellik ve önemsizlik arasındaki orta bir yerdir. O, gücün güce karşı dayanıklılığıdır."²²

Whitehead'a göre Tanrı, dünyanın estetik tutarlılığının ölçüsü olduğu için Tanrı'nın içkinliği ile şarta bağlanmış olmasından dolayı yaratıcı eylemde bir tutarlılık bulunmaktadır. Buna göre biz, Tanrı'dan türev olan determinizmin bakış açısından dünyadaki kötülüğü izlersek, o zaman dünyadaki tutarsızlık Tanrı'nın tutarlılığından türev olur. Aynı

18) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.70.

19) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.70.

20) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.70-71.

21) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.71.

22) Whitehead, *Adventures of Ideas*, s.276.

şekilde dünyadaki eksiklik de, Tanrı'nın tamlığından tüevdir. Bu anlamda zamansal dünya, kendini iki yönde sergilemektedir: Bir yönüyle o, kendi yaratıcı akışının değişmeyen aktüel şeyin içkinliğine maruz kaldığını gösteren gerçek maddede bir düzeni sergiler. Diğer taraftan da, kendi eksikliğini ve onun kötülüğünü sergiler. Bu şu anlama gelmektedir: Zamansal dünya, Tanrı'ya uygulanabilen kavramlarla tanımlanamayan ilâve biçimsel unsurlara göre yorumlanmalıdır²³.

Bu kadar çok kötülük imkânının niçin gerekli olduğunu açıklamada süreç teolojisi, üçüncü bir fikre gereksinim duymaktadır. Bu da, aşağıdaki deneyim boyutları arasında bir korelasyonun var olduğuna dayanmaktadır: (1) Gerçek iyinin kapasitesi; (2) Gerçek kötünün kapasitesi; (3) Araçsal iyinin kapasitesi; (4) Araçsal kötünün kapasitesi; (5) Kendi kendini belirlemenin gücü²⁴.

Süreç teolojisine göre, deneyimin bu boyutları arasında bir korelasyon bulunmaktadır; bu da, onlardan herhangi birinin artmasının, diğerini de orantılı olarak artıracağı anlamına gelmektedir. Burada süreç teolojisi, Augustinus²⁵, Fârâbî ve İbn Sina²⁶ gibi filozofların kötülükle ilgili düşüncelerine yaklaşmış gözükmektedir. Çünkü bu filozoflara göre de evrende var olan kötülük, bir dengesizlikten, yani iyiliğin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Madde ilâhî nizamı yansıtacak durumda olsaydı, süreç filozoflarının ifade siyle Tanrı'nın cazibesine kendisini kaptıra bilseydi, onlar arasında korelasyon ya da denge sağlanacağından evrende kötülük olmayacaktı.

Süreç teolojisine göre olasılıktan ziyade varlıklar arasında zorunlu olan bu korelasyon, bir seçime, hatta ilâhî bir seçime bile bağlı değildir. Süreç teolojisi, bu noktada geleneksel teizme karşı çıkmaktadır. Çünkü geleneksel teizmde Tanrı, dünyayı tamamıyla aşkın bir varlık olarak görülmektedir. Böyle olunca da, Tanrı'nın dünya ile ilişkisinin nasıl olduğu ile ilgili birtakım problemler ortaya çıkmaktadır. Örneğin, geleneksel teizmde varlıklardaki değişimin Tanrı'ya hiçbir etkisi söz konusu değildir. Bu da, Tanrı'nın kendisinde herhangi bir değişim olmadan evrenle nasıl ilişkili olduğu problemini doğurmaktadır. Süreç felsefesi ve teolojisi, böyle bir ilişkinin yetersiz olduğunu ileri sürerek, Tanrı ile evren arasındaki ilişkinin karşılıklılığına dikkat çekmektedir. Örneğin, Whitehead'a göre, Tanrı-evren ilişkisi karşılıklı olup, Tanrı'nın sevgi ve inayeti evrende bütün var olanlarla birlikte bulunmaktadır. Bu evrende olup biten, aşkın evrene intikal etmekte, aşkın evrende olanlar ise, tekrar bu evrene geri dönmektedir. Evrendeki sevgi, aşkın evrene çıkmakta, aşkın evrendeki sevgi de, bu evrene taşınmaktadır. Bu anlamda Tanrı, en büyük yoldaştır; anlayan ve acıları paylaşan büyük bir dosttur²⁷. Bu evrende olan her

23) Whitehead, *Dinin Oluşumu*, s.115.

24) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.71.

25) Saint Augustinus, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.154, 156.

26) Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1990, s.121-122; Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s.134 vd., 200 vd.

27) Whitehead, *Process and Reality*, s.346-349; krş. Aydın, *Âlemden Allah'a*, s.67.

türlü değişimden Tanrı da etkilenmektedir. Burada Tanrı'nın yaratması da, potansiyel olarak var olan şeylerin O'nun cezp etmesi sonucunda gerçeklik kazanmaları anlamına gelmektedir. Gerçeklik kazanan bu aktüalitelere de bir alanı bulunmaktadır. Ancak her zaman sonlu aktüalitelere bir alanı varsa ve böyle bir alanın varlığı Tanrı'nın varlığı kadar ezeli-ebedî ve zorunlu ise, o zaman ezeli ve ebedî olarak zorunlu ilkeleri düşünmenin anlamı olur.

Buna göre eğer Tanrı sonlu aktüalitelere kaosu dışında düzenli bir dünyaya neden olursa, Tanrı'nın ilerletebildiği gelişme bu korelasyonlara uymak zorunda olacaktır. Burada görülüyor ki süreç teolojisinde Tanrı, mutlak iyi bir varlık olduğundan, evrendeki kötülükleri istememektedir. Ancak bu teolojide, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tanrı, varlıklara zorla müdahale eden bir varlık da değildir. O, varlıkları sadece ikna etmeye çalışmakta, varlıklar da bu durumda kendi özgür seçimleriyle hareket etmektedirler. Süreç teologları, evrendeki kötülüklerle mutlak iyi bir varlık olan Tanrı arasında bir çelişki olduğunu görmelerinden dolayı, sınırlı bir Tanrı anlayışıyla problemi çözmek istememektedirler.

Süreç felsefesi ve teolojisinin bu kötülük yorumu, teizm açısından birtakım açmazları kendisinde barındırmaktadır. Bu yüzden gerek klasik anlamda teizmi savunanlar gerekse teist olmayan başka bazı düşünürler, süreç teodisesine ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Klasik teistlere göre, her şeyden önce süreç felsefesi ve teologlarının klasik teizmin Tanrı ve Tanrı'nın kudreti anlayışıyla ilgili *monopolistik* ve *totaliteryan* gibi ifadeleri gerçeği yansıtmayan sözel bir karikatürdür. Çoğu klasik teist, monopolistik bir ilâhî kudret anlayışına değil, sonlu yaratıkların da sınırlı bir kudrete sahip oldukları fikriyle uyuşan bir ilâhî kudret anlayışına sahiptirler²⁸.

Ayrıca, süreç teologlarının Tanrı'nın gücünü sınırladığını ve bu sınırlandırmayı kendi özgür iradesiyle yaparak evrendeki kötülüklerin diğer varlıkların özgürlüğünün bir sonucu olduğunu söylemeleri, teizm açısından büyük bir problemdir. Çünkü bu anlayış, oldukça yetersizdir. Önemli olan, sınırın Tanrı'nın kendisi tarafından ya da dünyanın içinde bulunduğu şartlar tarafından konmuş olması değil, Tanrı'nın sınırlı bir varlık olarak düşünülmesidir²⁹.

Yine, şunu söylemek gerekir ki süreç düşünürleri, çok totaliteryan ve antropomorfik buldukları Tanrı anlayışından kaçarken, Tanrı'yı bir güç, ilke ya da organik bütün olarak anlamak ve sunmak hatasına düşmüşlerdir. Halbuki böyle bir Tanrı kavramı, dinî açıdan işe yarar bir kavram değildir. Bu yüzden bazı çağdaş filozoflara çekici görünse de böyle bir Tanrı anlayışının genellikle benimsendiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü gücü sınırlı bir Tanrı'nın ahlâkî ve dinî şuuru tatmin edemeyeceği açıktır. Gücü sınırlı bir Tanrı, belki dünyadaki kötülükten sorumlu tutulamaz; ama sonunda elde edilecek iyili-

28) Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.89.

29) Mehmet Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s.180.

ğin zaferinden de O'na pay vermek mümkün olmaz. Eğer Tanrı kötülüğü kontrol altında tutacak güçten yoksunsa, daha başlangıçta dünyayı niçin yaratmıştır? şeklinde bir soru sorulabilir³⁰. Buna göre süreççi düşünürlerin kötülük problemini çözmeye çalışırken daha büyük sorunlara neden olduklarını söyleyebiliriz.

Birçok süreç teologu ve filozofu, Tanrı'nın iyiliğiyle ilgili "bir özgür istenç savunması" önermektedir. Örneğin ahlâkî kötülükle ilgili onların ortaya koydukları temel iddiaya göre ahlâkî kötülük, Tanrı'nın, insanlara özgürlük vermek için kararlaştırılan iyiliğin dışında olmasından dolayı ortaya çıkar. Bu anlamda, özgürlüğün büyük bir iyi olmasından dolayı, Tanrı gönüllü olarak gerçek bir özgürlüğe ve onu varsayan başka değerlere sahip olabilmemiz için bütünüyle kontrol edici güç olmaktan vazgeçmiştir. Ancak, bu anlayışa yönelik de ciddi bir itiraz vardır. Çünkü insanları özgür kılmak için Tanrı'nın kendi özgürlüğünü kısıtlaması, insanlara baskı yapan birçok diktatörün ortaya çıkmasına neden olmuştur şeklinde bir sonuç ortaya konabilir. Bu da, şu soruların sorulmasına neden olmaktadır: Biz insanların haz duymuş olduğu bütün aynı değerlerden haz duyabilen yaratıklara sahip olmak mümkün olsaydı, bunun yerine Tanrı böyle yaratıkları varlığa getirmiş olması gerekmez miydi? Bir başka ifadeyle, eğer Tanrı her yönüyle bizim gibi olan varlıkları yaratabilseydi, Tanrı'nın bu varlıkları yaratmış olması gerekmez miydi?

Bu argüman, verili öncülleriyle ikna edici görünmekle birlikte, süreç teolojisinin, onun öncüllerini reddettiği görülmektedir. Çünkü süreç felsefesi ve teolojisine göre, yukarıda tartışılan korelasyonlar gerekli olduğu için, hipotetik durum imkânsızdır. Hipotetik durum imkânsız olduğu için de bütün yönleriyle bizim gibi olabilecek varlıkların olması mümkün değildir. Bu yüzden Tanrı, düzensiz kendi kendini belirleme ve yıkıcı araçsal değer kapasitemizle birlikte böyle bizim gibi yaratıklara sebebiyet vermedi; özgürlük, sadece özünde büyük bir değerdir; ancak bizim haz duyduğumuz değerlere muktedir varlıklar, zorunlu olarak bu diğer kapasitelere sahip olmak zorundadırlar. Sorun, Tanrı'nın niçin günahsız robotların ortaya çıkmamasına izin vermemesidir. Tanrı, bizim normal olarak kötülük, yani düzensizlik kötülüğü olarak isimlendirdiğimiz şeyin çoğusundan kısmen sorumludur³¹.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki Tanrı, hayatı kuşatan bir kozmos içerisindeki kaosu dışında sonlu alana izin vermemiş olsaydı, "ıstırap" teriminin hiçbir değeri olmayacaktı. Tanrı rasyonel kendi kendini belirleme olan bilinçlilik kapasitesine sahip varlıkların yaratılması için dünyayı cezp etmemiş olsaydı, gezegenimizdeki kötülüğün yıkıcı insanî biçimleri ortaya çıkmayacaktı. Bu yüzden Tanrı, bu kötülükleri mümkün kılma yönünde dünyayı cesaretlendirmiş olma anlamında bu kötülüklerden sorumludur. Ancak zorunlu olmayan önemsizlik de kötüdür; çünkü o da, hazzın artmasına engel olmaktadır. Bu yüz-

30) Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s.179-180.

31) Cobb and Griffin, *Process Theology*, s.71.

den Tanrı'nın dünyanın kötülüklerinden dolayı suçlanabilir olup olmadığı sorunu, aktüalitenin yüksek formları tarafından haz duyulan olumlu değerlerin ıstıraplar olan olumsuz değerler riskine değip değmediği sorununa indirgenir. Bu da gösteriyor ki süreç teolojisine göre, evren başlı başına canlı bir organizma olarak düşünüldüğü için evrende var olan her şey bir denge içindedir. Dolayısıyla burada günahsız insanlar olsaydı, özgürlüğe yer olmayacaktı. Bir başka ifadeyle, Tanrı, robot varlıklar yaratmış olacaktı. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde süreç teolojisinde evrendeki ıstırap ve elemin de bir anlamının olduğu görülmektedir.